

ԵՐՐՈՐԴ ՍԱՍ

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐՈՒ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՉ

Լիբանանահայ Հայրենադարձներու Համաժամանակեայ եւ տարժամանակեայ մշակութային զարգացումը Հայաստանի մէջ

Վերտինէ Սվազեան

Հայրենադարձութեան նախօրէին

Լիբանանահայ յայտնի մտաւորական Սիսակ Վարժապետեան իր Հայերը Լիբանանի մէջ, արժէքաւոր աշխատութեան մէջ նշած է. ...Դաշնակից բանակներու յաղթանակի վաղորդայնին սկսաւ ներգաղթի դէպի Խորհրդային Հայաստան, որ ցնցեց մեր ազգային կեանքը եւ տկարացուց մեր գաղութի կազմակերպչական ներքին կառույցը: Լիբանանահայ գաղութը տկարացաւ որպէս քանակ¹, քանի որ "1946-1948-ի զանգուածային հայրենադարձութեան օրերին Լիբանանից Հայաստան է ներգաղթել շուրջ 10 հազար հայ"²:

Արդ՝ տեսնենք, թէ Լիբանանէն ներգաղթած հայերը մշակութային քանակական եւ յատկապէս որակական ինչպիսի զարգացում ունեցան Հայաստանի մէջ:

1915-1923ի ընթացքին, Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով իրենց բնօրրանէն արմատախիլ եղած Հայ տարագիրները սփռուեցան օտար երկիրներ՝ հանապազօրեայ ապրուստը հայթայթելու: Օտար լեզուներու եւ օտար օրէնքներու անտեղեակ՝ անոնք աժան աշխատօժ էին, ինչքան ալ որ օտարներուն հիացմունքին արժանանային հայկական տոհմիկ արհեստաւորներուն բազմաշնորհ վարպետութիւնը, ինչպէս նաեւ պատուախնդիր ու աշխատասէր հայ կիներուն եւ օրիորդներուն նրբագեղ ասեղնագործութիւնները:

Այնինչ, ձուլումի, ալյասերումի եւ մանաւանդ գործազրկութեան սարսափը հանգիստ չէին տար աստանդական հայերուն: Եւ կեանքի պայմաններուն զուգընթաց կը հիւսուէին ժողովրդական երգերը.

*Օտարութեան մէջ ինկեր ենք,
Կու լամ կարօտո՛վ-կարօտո՛վ,
Հայ Խնդիրը լուծուէր շուտով.
Համբերէ՛, հոգի՛ս, համբերէ՛:*

¹ Սիսակ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի մէջ*, Դ. հատոր (1920-1980 շրջան), Հանրագիտարան Լիբանանահայ Գաղութի, Ֆերիօն, 1983, էջ 160:

² Արա Սանճեան, "Լիբանան", *Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 2003, էջ 292:

*Ուրախացի՛ր, մի՛ լար տխուր,
Ոտքիդ վրայ կայնի՛ր ամուր-
Շուտով կը լսես ներգաղթի լուր-
Համբերէ՛, հոգի՛ս, համբերէ՛՝:*

Այս երգը 1979ին Երեւանի Այգեստան թաղամասին մէջ մեզի հաղորդած է Լիբանանէն հայրենադարձ Անահիտ Աջապահեանը (ծն. 1920, Սիս):

Ներգաղթը արդէն օրակարգի հարց դարձած էր: Այդ մասին 1972ին Երեւանի Նոր Արաբկիր թաղամասին մէջ Լիբանանէն հայրենադարձ Լուիզ Վարժապետեանէն (ծն. 1900, Արաբկիր) գրի ենք առել սոյն երգը.

*Ըսօր հաւան մաւի է,
Ըս ի՛նչ էրկար տարի է,
Պատրաստուեցէ՛ք, պանդուխտներ-
Ներգաղթելու տարի է՝:*

Եւ ներգաղթի իրերայաջորդ կարաւաններով սկիզբ առաւ հայրենադարձութիւնը որպէս պատմական իրողութիւն: Նախ՝ 1920-1930ականներուն Կ. Պոլիսէն, Յունաստանէն, Ֆրանսայէն, այնուհետեւ՝ 1946-1948ին, զանգուածային հայրենադարձութիւնը Սուրիա-Լիբանանէն, Եգիպտոսէն, Իրաքէն, Յունաստանէն, Ֆրանսայէն, Բալկանեան եւ այլ երկիրներէ.

*Հայաստանէն նաւը եկաւ դէպի Լիբանան,
Լիբանանէն հայեր տարաւ դէպի Հայաստան:
Ա՛յ կարաւան, ջա՛ն կարաւան, քչի՛ր քո ճամբան,
Կարօտցեր եմ Հայրենիքիս. քունս չի տանիր,
Կարօտցեր եմ իմ սուրբ հողին. քունս չի տանիր՝:*⁵

Այս երգը 1988ին Երեւանի Նոր Արաբկիր թաղամասին մէջ մեզի հաղորդած է Լիբանանէն հայրենադարձ Աննիկ Հաճեանը (ծն. 1910, Ատանա):

Կ'երթային հայրենադարձները՝ լի կարօտով եւ խանդավառութեամբ, երգելով "Սովետական ազատ աշխարհ, Հայաստան...": Անոնք կ'երթային, հայրենի քոյր-եղբայրներուն հետ ձեռք-ձեռքի տուած, Երկրորդ Աշխարհամարտէն հայրենիքին ստացած վէրքերուն սպեղանի դնելու: Այդ ազնիւ եւ վեհ նպատակին համար բանուորները կը տանէին իրենց բազկին ոյժը, արհեստաւորները՝ իրենց ձեռքին շնորհքը, մտաւորականները՝ իրենց

³ Վերթինէ Սվազյեան, *Կիլիկիա. արեւմտահայոց բանաւոր աւանդութիւնը*, թիւ 603, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., 1994, էջ 202 :

⁴ Անդ, թիւ 336, էջ 137:

⁵ Անդ, թիւ 610, էջ 204:

գիտելիքները, հարուստները՝ իրենց ունեցուածքը եւ գործարանները, ծնողները՝ իրենց զաւակները...

*Հայաստան երթալու եմ,
Մշտական մնալու եմ,
Ես ի՞նչ ընեմ օտար աշխարհ.
Ահա կ'երթամ Հայաստան՝⁶*

Այս երգը 1987ին Կիրովականի մէջ (այժմ՝ Վանաձոր) մեզի հաղորդած է Լիբանանէն հայրենադարձ Վարդան Ղարակէօգեանը (ծն. 1916, Քեսապ):

Հայրենադարձութիւնը եւ պահանջատիրութիւնը

Կ'երթային հայրենադարձներուն խուռներամ կարաւանները՝ ոգեշնչուած Փաշիգմի դէմ Խորհրդային Միութեան նուաճած յաղթանակով եւ մանաւանդ անոր 1945 թուականի Նոյեմբեր 1ին Թուրքիային յառաջադրած հայկական ու վրացական հողերուն պաշտօնական պահանջով: Եւ մեծ յոյսերուն հետ բերնէ-բերան կը հիւսուէր նաեւ ժողովրդական երգը.

*Հայաստան երթալ կ'ուզեմ,
Երեւան տեսնալ կ'ուզեմ,
Մասիս սարի կատարին
Դրօշակ պարգեւ կ'ուզեմ՝⁷*

Այս երգը 1989ին Լոս Անճելըսի մէջ մեզ է հաղորդած Լիբանանէն ներգաղթած Յակոբ Տէր-Պօղոսեանը (ծն. 1925, Տէօրթ Եոյ):

Փայփայտող այդ յոյսերու շուրջ է յօրինուած նաեւ հետեւեալ խորխոս ու հաւատաւոր երգը.

*Կ'ուզե՛նք զայն, կ'ուզե՛նք զայն.
Մերն է Կարսն ու Արտահան...
Կարս, Արտահանը մեզի
Ծուտով պիտի դարձուի,
Որ այդ հողերը ամայի
Փոխակերպենք դրախտի՝⁸*

⁶ Անդ, թիւ 605, էջ 202:

⁷ Անդ, թիւ 606, էջ 202:

⁸ Անդ, թիւ 611, էջ 204:

Այս երգը 1985ին Երեւանի Նոր Զէյթուն թաղամասին մէջ մեզ է հաղորդած Լիբանանէն հայրենադարձ Գէորգ Հեթմեանը (ծն. 1937, Հալէպ): Այդ մնաց որպէս արեւմտահայոց բաղձալի տեսլական...:

Լիբանանահայ հայրենադարձները հայրենիքին մէջ

Այնինչ հայրենիքի մէջ այլ էին ներգաղթողներուն սպասող իրական կեանքի պայմանները: Միջերկրական Ծովի բարեխառն ափերէն դէպի կլիմայական շեշտակի փոփոխութիւններ ունեցող հայրենիքը սոսկ աշխարհագրական տեղաշարժ չէր հայրենադարձներուն համար: Յետպատերազմեան համընդհանուր դժուարութիւններուն հետ միասին, այն նախ եւ առաջ կ'ենթադրէր հասարակական-քաղաքական կեանքի նոր՝ սոցիալիստական կացութեան՝ իր արտասովոր, տարօրինակ համակարգով, կամայական օրէնքներով եւ ստալինեան անհատի պաշտամունքի վախ ու դողի, սարսափի մթնոլորտով...

Հայրենադարձները դեռ հազիւ սկսած էին ընտելանալ կեանքի նոր պայմաններուն, երբ 1937 թիւը կրկնուեցաւ նաեւ 1949ին: Հայրենադարձներէն շատ-շատերը, միլիոնաւոր այլ անմեղներու հետ, առանց հիմնաւոր պատճառի եւ առանց դատաւարութեան, զիջերով աքսորուեցան: Եթէ երիտթուրքերը Յեղասպանութեան ժամանակ հայերը կ'աքսորէին Միջագետքի ամենակիզիչ անապատները, ապա բռնակալ Ստալինի խելացնոր հրամաններով անոնք կ'աքսորուէին Խորհրդային Միութեան ամենադժան, անմարդաբնակ սիրիրեան սառցակալած տափաստանները՝ վիթխարի ծառեր սղոցելու, տեղը քաղաքներ կառուցելու...:

Մէջբերենք մի հատուած 1946ին Լիբանանէն հայրենադարձ, Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ անգլերէն լեզուի դասախօս դարձած, 1947ին բռնադատուած Ասատուր Մախուլեանի (ծն. 1911, Մուսա Լեռ) հաղորդած վկայութենէն, զոր մենք գրի առած ենք 1998ին Երեւանի Նորքի Զանգուած թաղամասին մէջ.

...Ի դէպ ասեմ, որ [Ներգաղթի ժամանակ] Բաթումիում հինգ անգամ իմ գրականութիւնը ստուգել էին, օտար լեզուով բառարաններս թերթել էին: Գրաւոր թեմաներ ունէի կատարած "Ամերիկեան տեմոգրադիան", "Շվեյցարական տեմոգրադիան", "Սովետական տեմոգրադիան": Դրանք բռնագրաւել էին: Իսկ հարցաքննութեան ժամանակ տեսնեմ՝ դրանք սեղանի վրայ են: Ինձ հարցրին. - Ո՞վ է գրել սրանք:

- Սրանք իմ գրած համալսարանական ուսումնասիրութիւններն են:

Հարցաքննող չեկիստն ասաց. - Էդ ինչպէ՞ս է, որ անգլերէն լաւ գիտէք ու անգլիական լրտես չէք եղել:

ինձ ութր ամիս դատաքննութեան տակ պահեցին: Վկայ, ապացոյց՝ չկայ: Յայտարարեցին. "Բանտարկեալ կալանաւորը քաղաքական լրտես է, հակաքաղաքական բրորականն է արեւ, պահանջում եմ հինգ տարի կալանք":

Յետոյ ինձ հարցրին. - Դուք խօսք ունէ՞ք:

Ասի. - Այո՛, էդ մարդը սուտ է խօսում, ո՛չ փաստ ունի, ո՛չ վկայ: Նա պետական դաւաճան է: Ես պահանջում եմ տասը տարի կալանք:

Զարմացան իմ համարձակութեան վրայ: Դատաւորի երկու կողմը աւտենակայներ կային, որոնք օգոստոսեան շողից թմրել, քնել էին: Նա բրթեց դրանց՝ արթնացան:

Ես ասի. "Ա՛յ, հիմա արդարութիւնը արթնացաւ: Հիմա արդարութիւն կը լինի՝ ես ազատ կ'արձակուեմ":

Գնացին, որոշեցին, եկան յայտարարեցին. - Հինգ տարի կալանք, երկու տարի ձայնագրութիւն:

Դատից յետոյ ինձ տարան բերդ, կրկեսի մօտ: Տարան մի փոքր սենեակ: Երեսուն հոգի մէջը՝ կողք-կողքի պռուկած: Մի կտոր հաց, մի քիչ ջրիկ պորչջ էին տալիս: Մի ամիս մնացի: Երբ անունս կարդացին, ասացին. - Քեզ էլ Ռուսաստան ենք ղրկում:

Ես ասացի. - Ես ռուսերէն չգիտեմ, ու՞ր էք ղրկում Ռուսաստան:

Պատասխան չտուեց:

Մի գիշեր պողպատեայ վակոնների մեջ մտցրին, երեսուներեք հոգի էինք, որից տասնվեցը գողեր էին...⁹:

Հայրենադարձներու հասարակական-ընկերային ընտելացումը իրենց համար միանգամայն արտասովոր քաղաքական-տնտեսական այսօրինակ նոր հանգամանքներուն, եւ այդ իրավիճակներուն հետ կապուած հոգեբանական բազում բարդոյթները յաղթահարելու հայրենադարձներուն անպատմելի դժուարութիւնները գեղարուեստական գունեղ պատկերներով ներկայացուած են մեր գրառած բանահիւսական նիւթերու "Նոր էկոդները" բաժինի ողբերգա-գաւեշտական գրոյցներուն մէջ, որոնց վերնագրերն իսկ խօսուն են ու պատկերաւոր. "Նոր էկոդը եւ փոսը", "Նոր էկոդը եւ միլիցա Անտրէն", "Նոր էկոդը եւ ակիտատորը", "Նոր էկոդին գրած նամակը", "Նոր էկոդը հերթին մէջ", "Նոր էկոդը եւ աւագակը", "Նոր էկոդը եւ Հայր Ստալինը", "Նոր էկոդը ՔակէՊէի մէջ" եւն.¹⁰:

⁹ Վերժինէ Սվալյեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ*, վկայութիւն 171, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն հրատ., 2000, էջ 308:

¹⁰ Վերժինէ Սվալյեան, *Գիլիկիա*, թիւ 130-146, էջ 111-114:

Աղյուսակ Ա.
Լիբանանահայ հայրենադարձներէն գլխ առնուած նիւթերու եւ
բանասացներու սեռատարիքային փոխարարերու թիւները¹

Նիւթի տեսակը	Նիւթի քանակը	Բանասացի սեռը	Կրթական սերունդը						Միջին սերունդը		Աւագ սերունդը		Ընդամենը
			8-16	17-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-109	IX	
1. ԱՐՁԱԿ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ		Կին, տղ.											
1. Հեքիաթներ	18	Կ. տ.							1	4	3	1	9
2. Առականներ եւ բարոյախրատական գրույցներ	31	Կ. տ.					2	3	2	2	1	6	14
3. Կրօնական աւանդագրույցներ	10	Կ. տ.							1	7		9	17
4. Մահաւատական գրույցներ	6	Կ. տ.								5	4	1	10
5. Տեղանունական գրույցներ	9	Կ. տ.					1			3		2	5
6. Պատմական գրույցներ	26	Կ. տ.										1	3
												2	3
												15	23

¹ Կիրակի. արեւմտահայոց բանասեր աւանդուածքներ, էջ 36:

7. Զաւեշտական գրույցներ	46	կ. տ.					1	1	1	3	4	5	2	2	12
II. ԶԱՓԱԾՈՅ ԲԱՆԱՀԻՄՈՒԹԻՒՆ															34
1. Օրորոցայիւններ	13	կ. տ.										2	2	8	12
2. Մանկական երգեր	40	կ. տ.									2	8	4	24	38
3. Սիրային երգեր	120	կ. տ.					1					5	27	23	55
4. Պանդուխտի երգեր	18	կ. տ.										8	19	37	65
5. Ծխական երգեր												1	1	2	3
ա. Հարսանեկան երգեր	30	կ. տ.								1		1	4	14	20
բ. Տօնական երգեր	9	կ. տ.											6	2	8
6. Կենցաղային երգեր եւ զաւեշտական երգեր	19	կ. տ.									1	3	1	10	11
7. Պատմական երգեր															8
ա. Հայրենասիրական եւ հերոսամարտերի երգեր	22	կ. տ.									1	7	1	10	14
բ. Զօրահաւաքի, զինահաւաքի եւ բանտարկեալի երգեր	26	կ. տ.									1	5		14	19
գ. Տեղահանութեան եւ կոտորածների երգեր	104	կ. տ.									1	10	29	46	86
											1	1	3	13	18

Լիրանանահայ հայրենադարձներու սոցիալ-մշակութային զարգացումը հայրենիքին մէջ

Հակառակ այդ բազմապիսի դժուարութիւններուն, հայրենադարձներէն շատ-շատերը հայրենիքի մէջ օգտուելով ձրի ուսում-կրթութիւն ստանալու հնարաւորութենէն, լծուեցան ստեղծագործ աշխատանքի, սկսան սորվիլ ցերեկային եւ գիշերային ուսումնական հաստատութիւններու մէջ՝ զարգացնելով իրենց միջնակարգ եւ բարձրագոյն մասնագիտական կրթութեան մակարդակը: Անոնցմէ շատ-շատերը տարիներու ընթացքին դարձան աշխատանքի, արուեստի, գիտութեան եւ մշակոյթի առաջաւոր գործիչներ: Անոնք իրենց աշխատասիրութեամբ եւ դժուարութիւնները յաղթահարելու տարագիրներուն յատուկ կենսափորձով եւ ջանասիրութեամբ սկսան կառուցել հայրենի տունն ու շէնը՝ Երեւանի չրջակայքը հիմնադրելով իրենց երբեմնի բնօրրաններուն յիշատակները խորհրդանշող աւաններ եւ թաղամասեր (Նոր Կիլիկիա, Նոր Զէյթուն, Նոր Արաբ-կիր, Նոր Մարաշ, Նոր Այնթապ, Նոր Մուսա Լեռ եւն.)՝ բարեկարգ առանձնատուներով եւ մշակուած տնամերձ այգիներով:

Լիրանանահայ հայրենադարձներէն զրի առնուած բանաւոր աւանդութիւնը

Լիրանանահայ հայրենադարձներէն ժողովրդագիտական նիւթեր զրի առնել սկսած ենք դեռեւս 1955էն՝ մեր անձնական նախաձեռնութեամբ եւ արեւմտահայի արեան կանչով: Աւելի քան 50 տարիներու ընթացքին համաժամանակեայ (synchronic = հորիզոնական ուղղութեամբ) եւ տարժամանակեայ (diachronic = ուղղահայեաց ուղղութեամբ) կերպով զրի ենք առած սեռատարիքային տարբեր խումբերու (աւագ, միջին, կրտսեր) բանասացներէ ժողովրդական բանահիւսութեան տարբեր ժանրերու ստեղծագործութիւններ:

I. Արձակ բանահիւսութիւն. 1. Հեքիաթներ (հրաշապատում, իրապատում), 2. Առակներ, 3. Բարոյախրատական գրոյցներ, 4. Կրօնական աւանդագրոյցներ, 5. Մնահաւատական գրոյցներ, 6. Տեղանուանական գրոյցներ, 7. Կենցաղային գրոյցներ, 8. Զաւեչտական գրոյցներ, 9. Պատմական գրոյցներ:

II. Զափածոյ բանահիւսութիւն. 1. Օրօրոցայիններ, 2. Մանկական երգեր, 3. Սիրային երգեր, 4. Պանդուխտի երգեր եւ խաղիկներ, 5. Ծիսական երգեր. ա. Հարսանեկան երգեր, բ. Տօնական երգեր, 6. Կենցաղային եւ գաւեչտական երգեր, 7. Պատմական երգեր. ա. Հայրենասիրական եւ հե-

րոսամարտերի երգեր, բ․ Զօրահալաքի, գինահալաքի եւ բանտարկեալի երգեր, գ․ Տեղահանութեան եւ կոտորածների երգեր, դ․ Որդեկորոյս մայրերու, որբի եւ որբանոցի երգեր, ե․ Հայրենադարձութեան, հայրենաբաղձութեան եւ պահանջատիրութեան երգեր:

III. **Բանաձեւային բանահիւսութիւն.** 1. Առածներ, 2. Ասացուածքներ, 3. Խրատներ, 4. Օրհնանքներ, 5. Անէծքներ, 6. Հանելուկներ, 7. Շուտասելուկներ, 8. Դարձուածքներ, 9. Ժողովրդական աղօթքներ:

IV. **Մեծ Եղեռնի ականատեսներու վկայութիւններ:**

V. **Բառարան.** Բարբառային դժուարհասկանալի եւ օտարամոյժ բառերու բացատրութիւններ:

VI. **Ծանօթագրութիւններ.** Ժողովրդագիտական նիւթերու գրառման վայրերի եւ ժամանակների, ինչպէս նաեւ բանասացներու կենսագրական տուեալներ:

VII. **Բանասացներու լուսանկարներ.** Բանահիւսական, ազգագրական եւ բարբառագիտական սկզբնաղբիւրային ինքնատիպ նիւթերու ընդհանուր թիւը կը կազմէ շուրջ 10 հազար միաւոր, որից 5020ը յիշանահայ հայրենադարձներէն ենք գրի առած (տե՛ս՝ Աղիւսակ Ա.): Ժողովրդական այդ նիւթերը, ըստ հնարաւորին, աշխատած ենք ուսումնասիրել եւ հրատարակել մեր 23 մեծ ու փոքր, տարբեր լեզուներով թարգմանուած գիրքերով:

Ժողովրդագիտական նիւթերու համաժամանակեայ եւ տարժամանակեայ ուսումնասիրութեան արդիւնքները

Ժողովրդագիտական նիւթերը գրի առնելու ընթացքին նախ նկատի առած ենք նիւթի ծագման, նիւթի հայրենիքի հարցը: Այն հնարաւորութիւն է ընձեռած պարզելու թէ հոգեւոր ի՞նչ հարստութիւն է հասցուած Հայաստան, ինչքանով է այն պահպանուած կամ փոխակերպուած (transformation), բանահիւսական տեսակներէն ո՞ր ժանրերն են կենսունակ, աւանդապահութեան ինչպիսի՞ մակարդակ ունին, ուրկէ՞ է սկսած փոփոխութիւնը՝ բարբառէ՞ն, թէ՞ բանահիւսութենէն:

Այդ նպատակով, գրառումներու ընթացքին, օժանդակ հարցերու միջոցաւ տուեալ բանասացէն տեղեկացած ենք, թէ ժողովրդական տուեալ ստեղծագործութիւնը ինքը ե՞րբ եւ որմէ՞ լսած է եւ սորված, այսինքն՝ ուրկէ՞ եւ ի՞նչ ճանապարհով է այդ նիւթը հասած մինչեւ մեր օրերը: Բա-

նասացներէն չատերը այդ հարցին պատասխանած են "Տատր-մարէն խուծ իմ" (հօրմէս-մօրմէս լսած եմ) կամ՝ "Պապկոնց խուսք ի" (պապական խօսք է), եւ վկայակոչած են անոնց անուանները եւ անոնց ծննդավայրը: Հետեւաբար, տուեալ նիւթի ծագման վայրը, այսինքն՝ նիւթի հայրենիքը (կամ՝ Մոսսա Լեռ, կամ՝ Այնճար, կամ՝ Պէյրութ) չի համապատասխաներ գրառման վայրին (Երեւան կամ Էջմիածին): Սակայն այդ ցուցանիշները մեզի զաղափար կու տան տուեալ նիւթի անցած ճանապարհի եւ անոր աւանդապահութեան մակարդակի մասին:

Սկզբնական տարիներուն գրառումները կատարած ենք Երեւան եւ անոր շրջակայքը (Նոր Մալաթիա, Ախպարաշէն (Արարատեան գանգուած), Նոր Կիլիկիա, Նոր Զէյթուն, Նոր Մարաշ, Նոր Հաճըն, Նոր Եղեսիա, Նոր Այնթապ, Նոր Մոսսա Լեռ, Վարդաշէն, Նոր Արէշ եւն.) եւ Հայաստանի տարբեր շրջաններ՝ Էջմիածին, Հոկտեմբերեան (այժմ՝ Արմաւիր), Աշտարակ, Արարատ, Լենինական (այժմ՝ Գիւմրի), Կիրովական (այժմ՝ Վանաձոր) եւ այլուր: Յետագայ տարիներուն, գրառումներ կատարած ենք նաեւ՝ Սփիւռքի մէջ (Յունաստան, Ֆրանսա, ԱՄՆ, Թուրքիա, Քանաւա, Լիբանան), ուր գտնուած ենք կարճատեւ՝ գիտաթողովի մասնակիցի հանգամանքով եւ ժողովրդագիտական նիւթեր գրի առած՝ նպատակ ունենալով փրկել անհետ կորուստէ:

Սկզբնական շրջանին գրառումները կատարած ենք գերազանցապէս մոսսալեռցի լիբանանահայերու շրջանակին մէջ եւ 1984ին լոյս ընծայած *Մոսսա Լեռ* բանահիւսական ստուար ժողովածուն՝ կից գիտական ուսումնասիրութեամբ եւ բանահիւսական սկզբնաղբիւրային նիւթերով եւ բարբառային բառերու բացատրական բառարանով: Յետագային, արդէն ժողովրդագիտական գործունէութիւն ծաւալած ենք նաեւ բնօրրանի տարբեր տեղավայրերէն (Զէյթուն, Հաճըն, Մոսսա Լեռ, Այնթապ, Քեսապ, Պէյրան, Ատանա, Մերսին, Տարսոն) եւ Կիլիկիայի այլ վայրերէն Լիբանան զաղթած եւ ապա Հայաստան ներգաղթած հայերէն: Այդ բոլորը 1994ին լոյս ընծայած ենք *Կիլիկիա. արեւմտահայոց բանաւոր աւանդութիւնը* ստուար հատորով, որտեղ, բացի պատմաբանագիտական եւ սոցիոլոգիական ծաւալուն ուսումնասիրութիւններէն ընդգրկուած են նաեւ բանահիւսական սկզբնաղբիւրային նիւթեր, բարբառային բառերու բացատրական բառարան եւ ծանօթագրութիւններ: Իսկ Կիլիկեցի լիբանանահայ հայրենադարձ, ականատես-վերապրողներու հաղորդած վկայութիւնները եւ պատմական բնոյթի երգերը տեղ են գտել մեր *Մեծ Եղեռն. արեւմտահայոց բանաւոր վկայութիւններ* (1995), ինչպէս նաեւ *Հայոց Յեղասպանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ* (2000) ստուար հատորներուն մէջ:

Թէպէտ յետագայ տարիներու ընթացքին առաւել երկարատեւ ժամանակահատուած է ընդգրկուած, սակայն աւանդական բանահիւսական

գրառումներու արդիւնքը ե՛ւ քանակով, ե՛ւ որակով եղած է աւելի նուազ քան սկզբնական ժամանակաշրջանը: Տուեալ երեւոյթի պատճառը ուսումնասիրելու համար կեդրոնանա՜նք լիբանանահայերէն գրառուած նիւթերու վրայ:

Ժողովրդագիտական նիւթերու բազմազանութիւնը պայմանաւորուած է եղած մեր յատուկ նպատակադրումով՝ գրի առնել այն ամէնը, ինչ հնարաւոր է եղած փրկել կորուստէ: Քանի որ ինչ որ գրի է առնուած, այն է մնացած: Իսկ հիմա արդէն գրեթէ անհնար է աւանդական նիւթ կամ բարբառով արտայայտուող բանասաց գտնել:

Գրառուած նիւթերու տարժամանակեայ համեմատական ուսումնասիրութենէն պարզուած է, որ ժամանակի հետ զուգընթաց՝ 60 տարիներու ընթացքին, ժողովրդագիտական նիւթի քանակը զգալիօրէն նուազած է: Բանահիւսական իւրաքանչիւր ժանրի նիւթերու կենցաղավարման եւ բանասացներու սեռերու տոկոսային յարաբերութիւններէն պարզուած է, որ բանահիւսական նիւթերը հաղորդած են երկու սեռի բանասացներ: Այս հանգամանքը աւելի ակնյայտ կը դառնայ, երբ ուսումնասիրութեան կ'ենթարկենք ոչ միայն բանահիւսական նիւթը, այլեւ անոր առընթեր բանասացներու մասին գրառուած մանրամասն տեղեկութիւնները, որոնք զետեղուած են մեր բոլոր սկզբնաղբիւրային ժողովածուներու վերջը՝ աղիւսակի տեսքով, թէ տուեալ բանասացը ուրկէ՞ է եկած, անոր պատմած նիւթը ուրկէ՞ է սկիզբ առած, ե՞րբ է գրի առնուած, ո՞վ է հաղորդած այդ նիւթը, ե՞րբ է ծնած բանասացը: Այսինքն՝ մէկ տողի վրայ տրուած են ե՛ւ նիւթի, ե՛ւ բանասացի անձնագրային տուեալները (որպէս միայն մէկ տող նմոյշ տե՛ս՝ Աղիւսակ Բ.):

Աղիւսակ Բ. Ծանօթագրութիւններ¹¹

Նիւթի եւ Փոնդի համարը	Նիւթի գրառման վայրը, գաղթօջախ, բնօրրան	Գրառման տարեթիւը	Բանասացը	Ծննդեան թիւը
1 (1).	Երեւան<Պէյրութ <Մուսա Լեռ	1986	Գէօգայեան Գրիգոր	1903

Պարզուած է, որ լիբանանահայ բանասացները եղած են ընկերային տարբեր խաւերու ներկայացուցիչներ՝ հողի աշխատաւորներ, բանուորներ, ծառայողներ, հատ ու կենտ մտաւորականներ, տնային տնտեսուհիներ, թոշակաւուներ: Ուսումնասիրելով բանասացներու սեռատարիքային առանձնատկութիւնները՝ պարզուած է, որ ծաւալուն հրաշապատում հեքիաթները, քաղաքական սուր յագեցուածութիւն ունեցող առակները եւ

¹¹ Անդ, էջ 383:

անեկղոտները, զօրահաւաքի, զինահաւաքի, բանտարկեալի, հայրենասիրական, հերոսամարտերու եւ պահանջատիրութեան խրոխտ երգերը, ինչպէս նաեւ Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերեալ վկայութիւնները հաղորդած են այր մարդիկ: Կանայք, կապուած ըլլալով առօրեայ կենցաղային հոգերու, անոնց աւելի հարագատ են եղած կենցաղային, զաւեչտական փոքր գրոյցները, անէծքները, օրհնանքները, օրօրոցային, մանկական, սիրոյ, ծիսական (հարսանեկան, տօնական) երգերը, ինչպէս նաեւ Հայոց Յեղասպանութեան մասին վկայութիւնները եւ տեղահանութեան, ջարդի, կոտորածի, տէրգօրեան ահարկու տեսարաններու, որդեկորոյս մայրերու, որրի եւ որբանոցի հայերէն եւ թուրքալեզու եղերերգերը:

Հայոց Յեղասպանութենէն փրկուած ականատեսներու վկայութիւնները

Պատմափաստագրական կարեւոր արժէք ներկայացնող ականատես վերապրողներէ գրի առնուած վկայութիւնները պատմած են հաւասարապէս թէ՛ կիները, թէ՛ այր մարդիկ, որոնք իրենց աչքերով տեսած եւ իրենց զգայարաններով զգացած են պատմական այդ ահաւոր իրադարձութեան սարսափները: Անոնք անմիջականօրէն եւ պատասխանատուութեան խորունկ զգացումով մեզ են հաղորդած, որպէսզի գալիք սերունդներուն աւանդուի այդ ամէնը:

Պատմական բնոյթի երգերու յօրինողները գերազանցապէս եղած են հայ կանայք: Ազգային աղէտի հոգեբանական ազդեցութիւնը իւրովի է ընկալուած իւրաքանչիւր կնոջ կամ աղջկայ կողմէ: Այդ սահմուկեցուցիչ տպաւորութիւնները այնքան զօրեղ եւ խոր են եղած, որ յաճախ նաեւ բանաստեղծական ձեւ են ստացած: Ի բնէ յուզական եւ զգացմունքային կանայք անմիջականօրէն իրենց վտիտ ուսերուն են կրած հայ ժողովրդի տեղահանութեան, աքսորի եւ կոտորածներու ամբողջ տառապանքներուն ծանրութիւնը: Ուստի անոնք հանգամանօրէն եւ պատկերաւոր կերպով են նկարագրած իրենց աչքերով տեսածները եւ իրենց հոգիին խորքը զգածները:

Ջրացառելով երկարատեւ համատեղ կեցութեան պայմաններու մէջ երկու ժողովուրդներու հոգեւոր մշակոյթներու ազդեցութիւնները եւ փոխազդեցութիւնները, հարկ է նշել, որ վկայութիւններ կան, թէ հայ բառ արտասանողներու լեզուները կտրած էին, հետեւաբար, Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներու (Միս, Ատանա, Տարսոն, Անթէպ) եւ անոնց շրջակայքը ապրող հայերը կորուցել էին իրենց մայրենին¹² : Եւ կամ՝ թուրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքը այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Ան-

¹² Գրիգոր Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն*, Նիւ Եորք, "Կոչնակ" հրատ., 1934, էջ 698:

*Թէպ եղաւ թուրքախօս, Փոքր Ասիոյ ուրիշ գլխաւոր քաղաքներու պէս: Եւ վերջին կտրուկ հարուածը հայախօսութեանը ենիշերիներն էին, որ տուին՝ ծայրատելով հայերէն խօսողներուն լեզուները՝*¹³:

*ԺԹ. դարի վերջին եւ Ի. դարասկզբին ազգազրազէտ-բանահաւաք Սարգիս Հայկունին, նկարագրելով իր ժամանակի արեւմտահայոց քաղաքական, տնտեսական եւ հոգեւոր իրավիճակը, գրել է. ...Հայոց լեզուն թուրք մոլլաներու կողմէ արգելուած էր, եւ, հայերէն եօթ բառը մի հայհոյութիւն նկատելով, սահմանուած էր տուգանք՝ հինգ ոչխարի քանակով*¹⁴:

Մեր գրառած ժողովրդական յուշերուն մէջ եւս բազմաթիւ վկայութիւններ կան այն մասին, որ Քէօթահայի, Պուրսայի, Ատանայի, Կեսարիայի, Էսքիշէհիի եւ այլ վայրերու հայերը մեծաւ մասամբ թուրքախօս էին: Ատանացի վերապրող Միքայէլ Քեշիշեանի (ծն. 1904) վկայութեամբ.

*...Արդէն արգելուած էր հայերէն խօսիլը եւ սորվիլը. ոչ միայն լեզուն կը կտրէին, նաեւ թեւերուն տակ խաշած տաք հաւկիթ կը դնէին, որ խոստովանի, թէ հայերէն կը սորվեցնէ ուրիշներուն: Եթէ կը խոստովանէր՝ կը տանէին, կը կախէին կամ՝ կը սպանէին*¹⁵: Այդ մասին կը վկայեն նաեւ մեր գրառած հայ ժողովրդական երգի պատառիկը, որը հաղորդած է գոնիացի Սաթենիկ Գույումճեանը (ծն. 1902) Հրազդան շրջկեդրոնին մէջ.

*Դպրոցը մտան, վարժուհուն բռնեցին,
Վա՛յ, աման,
Բերանը բացեցին՝ լեզուն կտրեցին,
Ա՛խ, աման՝,*

քանի որ վարժուհին յանդգնած էր հայ մանուկներուն հայերէն ուսուցանել: Իսկ տեղահանութեան եւ աքսորի ճամփաներուն այդ խստութիւնները ալ աւելի են սաստկացած: Հետեւաբար, արեւմտահայերը իրենց վիշտը եւ տառապանքը ստիպուած արտայայտած են նաեւ թուրքերէն:

Նկատի ունենալով լեզուական ձուլման նախնական մակարդակը ներկայացնող այդ տխուր երեւոյթի հասարակական-քաղաքական հանգամանքները, գանազան բարբառներով գրառուած նիւթերուն հետ, մեր ուշադրութենէն չեն վրիպած նաեւ թուրքալեզու, սակայն բացայայտ հայ-

¹³ Գէորգ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, Հտր. Ա., Լոս Անճելըս, Ամերիկաբնակ Անթէպցիներու Միութեան հրատ., 1953, էջ 5:

¹⁴ Սարգիս Հայկունի, "Կորած ու մոռացուած հայեր. Տրապիզոնի հայ-մահմետական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները", *Արարատ*, Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի հրատ., 1895, էջ 297:

¹⁵ Վերժինէ Սվազեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն*, վկ. 182, էջ 318:

¹⁶ Անդ, վկ. 352, էջ 415:

կական ծագմամբ ժողովրդական պատմական երգերը: Վերջիններս թէպէտ յորինուած են տարբեր գաւառներու հայերու կողմէ եւ ան ալ ոչ-կատարեալ թուրքերէնի իմացութեամբ (յաճախ կը յիշատակուին հայերէն բառեր եւ արտայայտութիւններ, հայկական անձնանուններ եւ տեղանուններ, կը նկատուին քերականական եւ հնչիւնային անճշտութիւններ), սակայն իրենց գաղափարական բովանդակութեամբ անոնք ունին պատմաճանաչողական կարեւոր արժէք: Թուրքալեզու երգերը, ինչպէս եւ բարբառային բնագրերը, ներկայացուած են մեր իսկ կատարած գուգահեռ գրական հայերէն թարգմանութիւններով:

Տէր զօրեան տառապանքներու շուրջ հիւսուած 100է աւելի թուրքալեզու քառակաները առաջին անգամ գրի ենք առած 1956ին Երեւանի Վարդաշէն թաղամասին մէջ Լիբանանէն հայրենադարձ Եղիսաբեթ Քալաշեանէն (ծն. 1886, Մուսա Լեռ): Ան մեզի պատմած է նաեւ իր յուշերը.

Արարստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պէս էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լուսացուել, ո՛չ խմել...: Բնական պէտքի համար անգամ ժանդարմը գլխուղ կայնած կ'ըլլար. ո՛չ կին կը ճանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ նամուս...: Կերակու՞ր, ի՞նչ կերակուր. խո՛տ էինք հաւաքում, անասունների պէս խո՛տ էինք արածում: Աղ գտնուէր նէ՛, աղէկ. կը թաթխէինք աղին. աւելի համով կ'ըլլար: Մէկ-մէկ հեռուէն արարներ կ'երեւային. բեղեւի (բեղուին — Վ.Մ.) արարները ոչխար-մոխխար շատ ունէին, ամմա տուն-տեղ չունէին. չաղըրներուն տակ կ'ապրէին: Աղ քրիստոնեայ արարները մեզի կը մեղքնային. քիչ մը փիլաւ տային նէ՛՝ ձեռքով-մատներով կը լպռտէինք, կ'ուտէինք. չունքի ջիգեարը անո՛ւն է...: Իմին երեք պզտիկ ձագուկներս ալ աքսորի ճամփաները մեռան: Անոր համար աս տարիքիս մէն-մենակ մնացած եմ...¹⁷:

Սա մէկն է մեր գրի առած, ձայնագրած, տեսագրած, վերձանած եւ ուսումնասիրած 700 միաւոր վկայութիւններէն, որոնք մեր օրերուն արդէն անստգիւտ են դարձած, քանի որ ականատես-վկայ այլեւս չէ մնացած:

Ստորեւ ներկայացուող թուրքալեզու երգերը 1983ին Երեւանի Նոր Մալթիա թաղամասին մէջ մեզ են հաղորդած Լիբանանէն հայրենադարձներ Մարիամ Պաղտիշեանը (ծն. 1909, Մուսա Լեռ) եւ Երեւանի Նոր Զէյթուն թաղամասին մէջ բնակուող Եւա Չուլեանը (ծն. 1903, Զէյթուն).

¹⁷ Անդ, Վկ. 367, էջ 418-419:

Sabahtan kalktım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım - yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!¹⁸

Առաւօտեան արթնցայ՝ արեւը կը փայլէր,
Օսմանցի ասկեարը իր գէները կը իւղէր,
Հայերին նայեցայ՝ սաստի՛կ կու լային
Հաւատքի համար հայերը կը մեռնին:

Եւ կամ՝

Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efradı dönmüş kasaba,
Dininin uğruna ölen Ermeni!¹⁹

Տէր Զօր կոչուածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթուած հայերուն ալ հաշիւ չկար,
Օսմանցի պետերը մտազործ դարձան,
Հայերը կը մեռնին հաւատքի համար:

Մեզ յաջողուել է հայրենադարձ լիբանանահայերէ գրի առնել նաեւ անոնց պատմական յիշողութեան փառաւոր էջերէն ղրուագներ: 1915ին, հայ ժողովուրդի համար ողբերգական այդ օրերուն, Մուսա Լեւան հերոսամարտը աշխարհը ցնցեց: Այն ցոյց տուեց մարդկութեանը, թէ ինչի է ընդունակ բուռ մը ժողովուրդ, եթէ ունի հերոսական ականդոյթներ եւ միասնական կամքի ոյժ:

Մուսա Լեւան հերոսամարտի օրերուն են հիւսուել հետեւեալ խրոխտ երգերը, որոնք 1984ին եւ 1985ին մեզ են հաղորդել Լիբանանէն հայրենադարձներ Գէորգ Զիֆթչեանը (ծն. 1909, Մուսա Լեւ) եւ Դշխուհի Տուտակլեանը (ծն. 1934, Մուսա Լեւ):

Մենք մուսալեռցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ գէնք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզ կ'ուզէ տեղահան ընել.
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կ'ուզենք թողնել մի լաւ յիշատակ,
Փառքով մեռնիլը մեզի պատիւ է.
Նահատակուիլը ազգին պարծանք է...

Լեւոնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհուի թշնամու առաջ,
Առիւծի նման կը կռուինք քաջ-քաջ,
Յիր ու ցան կ'ընենք բանակը տաճկաց...²⁰

¹⁸ Անդ, վկ. 394, էջ 422:

¹⁹ Անդ, վկ. 373, էջ 419:

²⁰ Անդ, վկ. 539, էջ 446:

Եւ կամ՝

*...Մենք եօթը գիւղով սարը բարձրացանք,
Թշնամու առաջ չը խոնարհուեցանք,
Քառասուն օրում մենք շատ գոհ տուինք,
Հայոց պատիւը բարձր պահեցինք:
Հա՛յ, մուսալեռցիք, ջա՛ն, մուսալեռցիք,
Հայոց պատիւը բարձր պահեցինք²¹ :*

Ժողովրդագիտական նիւթերու ուսումնասիրութիւնը ժամանակի եւ տարածութեան մէջ

Ժամանակի եւ տարածութեան մէջ ուսումնասիրելով ժողովրդագիտական նիւթերը, պարզուել է, որ 60 տարիներու ընթացքին նուազած է ոչ միայն բանահիւսական նիւթերու քանակը, այլեւ՝ բանասացներու թիւը: Սկզբնական շրջանին ժողովրդագիտական նիւթերու կրողները եղած են տարիքային գրեթէ բոլոր խումբերէն՝ 17-70 տարեկան, աւագ, միջին եւ կրտսեր սերունդներու ներկայացուցիչներ: Եթէ մեր գրառումներու սկզբնական շրջանին, թէպէտ ոչ-գիւրուլթեամբ, բայց, այնուամենայնիւ, կը յաջողէին իրենանահայ հայրենադարձներէն ժողովրդական նիւթեր գրի առնել բնօրրանը (Սոսա Լեւ, Զէյթուն, Հաճըն, Քեսապ, Պէյլան, Ատանա, Մերսին, Տարսոն եւ այլուր) ծնած եւ ապրած աւագ, միջին եւ կրտսեր սերունդներու ներկայացուցիչներէ, որոնք տակաւին կը յիշէին եւ կը խօսէին իրենց բնիկ բարբառներով, ապա մեր գրառումներու յետագայ շրջանին պատկերը այլ էր. աւանդական նիւթի կրողները անցեալի միջին եւ կրտսեր սերունդներն էին, որոնք արդէն մեծցած, տարիքնին առած՝ աւագ էին դարձած: Հին բանասացներէն շատերը չկային, հետեւաբար մեծ դժուարութեամբ եւ երկար փնտռութներէ ետք կը յաջողէինք գտնել հատուկ ենտ տարեց մարդիկ, որոնք իրենց բարբառով կ'արտայայտուէին, այն ալ զգալի ազդատումներով (տեղական բարբառներու, գրական լեզուի եւ ռուսերէնի նորամուծումներով):

Եթէ սկզբնական ժամանակաշրջանին գրի առնուած են առաւելապէս երկարաշունչ, հրաշապատում հեքիաթներ եւ գաղտնիութեան պայմաններում գրի առնուած Հայոց Յեղասպանութենէն հրաշքով փրկուած ականատեսներու վկայութիւններ, ապա յետագային անոնց փոխարէն մեզի հաղորդած են փոքրածաւալ կենցաղային գրույցներ, անեկղոտներ, երգերու պատառիկներ, մանրապատումներ (առածներ, ասացուածքներ, օրհնանքներ, անէծքներ, խրատներ, դարձուածքներ) եւն.:

²¹ Անդ, վկ. 540, էջ 447:

Այստեղ անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաեւ բանահիւսական նիւթի կենցաղավարման պայմաններուն: Եթէ դարասկզբին անոնք իրենց բնօրրանին մէջ (Կիլիկիա) աւանդական ձեւով կը հաւաքուէին օճախին շուրջը կամ բաց երկինքին տակ՝ թութաստանները, երկար, հրաշապատում հեքիաթներ կը պատմէին եւ կը լսէին, ապա՝ 1921ին Կիլիկիայի հայապարպումէն ետք, գաղթելով Լիբանան, անոնք կը հաւաքուէին մէկու մը տունը ժամանակ անցընելու եւ գուարճանալու: Իսկ Հայաստանի մէջ, 1950ականներուն, մեր գրառումներուն ժամանակ, եթէ տակաւին մարդիկ կը հաւաքուէին լսելու Լիբանանէն հայրենադարձ կոյր Յովհաննէս Տուտակլեանի (ծն. 1910, Մուսա Լեւ) եւ այլոց պատմած երկարաշունչ հրաշապատում հեքիաթները, ապա՝ 20 տարի անց, պատկերը բոլորովին այլ էր: Լիբանանահայ հայրենադարձները արդէն նոր ձեւով կը կազմակերպէին իրենց ժամանցը: Շարժապատկերը, ձայնասփիւռը եւ մանաւանդ հեռատեսիլը նոր որակ էին հաղորդած անոնց երբեմնի աւանդական բարքերուն: Զարգացած էր մարդկանց գեղարուեստական ճաշակը եւ մշակութային պահանջարկի մակարդակը:

Տարբեր ժամանակահատուածներու նիւթերու եւ բանասացներու սեռատարիքային համեմատական վերլուծութիւնը ցոյց է տուած, որ տարեց մարդկանց հետ միասին նուագած է նաեւ աւանդապահութեան մակարդակը:

Ժամանակի եւ տարածութեան մէջ ուսումնասիրելով մեր գրառած նիւթերը՝ նկատած ենք, որ փոփոխութիւններ են կատարուած ոչ միայն բանահիւսական նիւթերու եւ բանասացներու քանակական ցուցանիշներուն մէջ, այլեւ ժանրերէն ներս եւ ժանրերու միջեւ կը զգացուին քայքայման, տարալուծման եւ փոխակերպման որոշ երեւոյթներ: Օրինակ՝ 1955ին Լիբանանէն հայրենադարձ Սերոբ Գէօգայեանէն (ծն. 1882, Մուսա Լեւ) գրի ենք առած շարք մը բարոյախրատական առակներ: 20 տարի ետք, հանդիպելով անոր եղբոր որդուն՝ Փարիզի Ճարտարագիտական Համալսարանը աւարտած Գրիգոր Գէօգայեանին (ծն. 1903, Մուսա Լեւ), խնդրեցինք վերլիչել ժամանակին իր հօրեղբոր պատմած առակները: Ան սկսաւ պատմել իր մանկութեան անկէ լսածները, սակայն արդէն խիստ սեղմ, ոչ թէ առակի, այլ՝ երկխօսական առածներու ձեւով: Փաստը այն է, որ յաջորդ սերունդը այլեւս չէր պահպանած նախորդ սերունդի պատմածը ժանրային նոյն ձեւով:

Կամ՝ Լիբանանէն հայրենադարձ Սիմա Տուտակլեանը (ծն. 1914, Մուսա Լեւ) 1956ին մեզի հաղորդած էր հետեւեալ երկար եւ պատկերաւոր շուտասելուկը.

*Զէօյը՝ ծուվը,
Ծուվը՝ կրակէն իրվան,*

*Զուկը՝ ծուվը,
Տապակը՝ կրակին վրայ,*

*Ղափաղիցէն խիւփը,
Թող չառնի գպիւղը,
Տըբըր ուզօ վիւղը,
Բարը ուզօ ուտիւղը²² :*

*Գոցեցին խուփը,
Թող չառնէ պաղը,
Մինչեւ գայ վաղը,
Բարով գայ ուտողը:*

20 տարի ետք, անոր դուստրը՝ Դչխուհի Տուտակլեանը (ծն. 1934, Մուսա Լեռ) Հայաստանի մէջ իր մօր հաղորդած յանգաւոր ասելուէն վերջիչած էր միայն սկիզբի երկու տողերը.

*Ձէօյը՝ ծուփը,
Մուփը՝ կրակէն իրվան:*

Ան չէր նկատած, որ կատարած է ոչ միայն բովանդակային կրճատում, այլեւ ժանրային փոփոխութիւն, այսինքն՝ շուտասելուկը վերածած է կարճ առածի:

Ժամանակի ընթացքին փոխակերպումներ կը նկատուին նաեւ բանահիւսական նիւթի բուն բովանդակութեան մէջ: Օրինակ՝ աստուածաշնչային Մովսէս մարգարէի աւանդութիւնը, որ կ'աղերսուի "Մուսա Լեռ" տեղանունի ծագումնաբանութեան հետ, մեր գրառած յետագայ տարբերակներէն մէկուն մէջ գեղարուեստօրէն կ'արտացոլէ բոլորովին նոր ժամանակներու՝ 1915ի Մուսա Լեռան հերոսամարտը, հայ-թուրքական ընդհարումները եւ այդ ժամանակի հասարակական-քաղաքական պայմանները²³:

Նոյնանման երեւոյթներ կատարուած են նաեւ երգերու մէջ: Օրինակ.

*Եսարծա խնդրիցա՝
Այարոււմ ձիօն հիգնիլա,
Ջէպէլ Մուսա ուրթիլա,
Թգինէն թէօգ քաղիլա,
Ունդայցինէն ունդայց քաղիլա²⁴ :*

*Աստուծմէ խնդրեցի՝
Թամբած ձին հեծնել,
Երթալ Մուսա Լեռ,
Թգենիէն թուգ քաղել,
Ընկուգենիէն ընկոյց քաղել:*

Եթէ այս երգը 1915-1919ին մուսալեռցիներու փորթ-սայիտեան վրանաքաղաքի կեանքի արձագանգն էր, երբ երազ էր հայրենի Մուսա Լեռ վերադառնալը, ապա՝ աւելի ուշ՝ 1940ականներուն, արդէն Լիբանանի մէջ ապրող մուսալեռցին նոյն երգի հենքի վրայ, նոր ժամանակներու նոր երազներ է հիւսած.

²² Վերթինէ Սպաղլեան, *Մուսա Լեռ*, Երեւան, ՀԳԱ հրատ., 1984, թիւ 158, էջ 127:

²³ Անդ, թիւ 45, էջ 110:

²⁴ Անդ, թիւ 173, էջ 133:

<i>Եստրծա խնդրիցա՝</i>	<i>Աստուծմէ խնդրեցի՝</i>
<i>Թայաբա նստիլա,</i>	<i>Օղանաւ նստեյ,</i>
<i>Հայաստան ուրթիլա,</i>	<i>Հայաստան մեկնեյ,</i>
<i>Մըկթապ ուրթիլա,</i>	<i>Դպրոց յաճախեյ,</i>
<i>Խիլք ու շնիրք սուրվիլա,</i>	<i>Խեյք ու շնորհ սովորեյ,</i>
<i>Միր վաթանը շինցընիլա²⁵ :</i>	<i>Մեր հայրենիքը շէնացնեյ:</i>

Երգի այս նոր տարբերակը 1977ին Երեւանի Նոր Մայաթիա թաղամասին մէջ մեզ է հաղորդած Լիբանանէն հայրենադարձ Պօղոս Սուպուկեանը (Աշուղ Տեւելի, ծն. 1892, Մուսա Լեռ):

Ինչպէս կը տեսնենք, նախկին երգը, ժամանակի եւ տարածութեան մէջ պատմական նոր շերտաւորումներ ստանալով, դարձած է նոյն երգի բոլորովին նոր տարբերակ:

Հայրենաբնակ լիբանանահայերու բանահիւսութեան մէջ մշտապէս առկայ են եղած իրենց երբեմնի բնօրրանի յիշատակները, այսպէս Զէյթունը իր չորս իշխաններով, Հաճընը իր մաքուր օդ ու ջուրով, Պէյլանը իր շրջակայ գիւղերով, ըստ խաչակիրներու, Քեսապը՝ Քասապեայն (Գեղեցիկ Վայր) եւ Մուսա Լեռը՝ մուսաներու լեռը, Միջերկրական ծովը, Որոնդէս գետը, Շրբըղէյն աղբիւրը, Թեկղէի քարանձաւը, Յովհան Ոսկերեանի մենարանը, Բայլումի ուխտավայրը... Ինչպէս նաեւ յետագայ հասարակական-պատմական իրադարձութիւնները՝ կիլիկեցիներու ազատագրական պայքարը, անոնց տարագրութիւնը, ջարդը, կոտորածը, գաղթը տարբեր երկրներ, ապա՝ ներգաղթը դէպի Հայաստան (Կիլիկիա, Զէյթուն, Հաճըն, Քեսապ, Պէյլան, Ատանա, Մերսին, Տարսոն, Փայաս, Տէր Զօր, Ռաս ուլ Այն, Ռաքթա, Տամլաճըք, Փորթ-Սայիտ, Պասիթ, Այնճար, Պէյրութ, Պուրճ Համուտ, Անթիլիասի որբանոց, Տարտանէյի նեղուց, Պաթումի նաւահանգիստ): Իսկ պատմական յետագայ շրջանին գրառուած բանահիւսական նիւթերու գործողութիւնները կը կատարուին արդէն Հայաստանի հասարակական կեանքի նոր հանգամանքներու մէջ (Զուարթնոց, Փարաքեար, Երեւան, Էջմիածին, ինչպէս նաեւ՝ կոլխոզ, սովխոզ, դպրոց, գործարան):

Եթէ անցեալի բանահիւսական նիւթերու մէջ կը յիշատակուէին Կիլիկիոյ եւ Լիբանանի մերձարեւադարձային բոյսերը եւ պտուղները (գուլ-գուս, սումախ, ձիթապտուղ, դափնի, արմաւ, թուզ, նարինջ, եւն.), ապա յետագային արդէն Հայաստանի մէջ՝ հայրենականը (ծիրան, նուռ, խաղող, դեղձ, խնձոր, տանձ, ցորեն, եւն.):

Կեանքի նոր պայմանները եւս ազդած են բանահիւսական կերպարներուն եւ իրողութիւններուն վրայ: Եթէ սկզբնական շրջանին լիբանանահայ հայրենադարձներու պատմածներուն մէջ կը հանդիպէինք արաբներ,

²⁵ Նոյն:

թաթեր, ալախներ, դերվիշներ, մոլլաներ, ապա յետագային անոնց պատմածներուն մէջ հանդէս կու գան արդէն նոր գործող անձինք՝ դրացին, ուսուցիչը, ընկերը, բանուորը, կոլխոզնիկը, կոլխոզի նախագահը, միլիցան, ագիտատորը եւ այլք, որոնք գործ ունին ոչ թէ երբեմնի ուղտերու կարաւաններու կամ գրաստներով սայլի հետ, այլ՝ տրակտորի, ինքնաշարժի, ինքնաթիռի, ռադիոյի, հեռատեսիլի եւ նոյնիսկ՝ համակարգիչի հետ:

Լիրանանահայ հայրենադարձներու մշակութային վերելքը Հայաստանի մէջ

Այսպիսով, ինչպէս կը տեսնենք, տարիներու ընթացքին աւանդական բանահիւսութեան քանակական նուազումը իրեն հետ բերած է նաեւ որոշակի որակական փոփոխութիւններ: Աշխարհագրական միջավայրի, ընկերային, տնտեսական պայմաններու եւ ժամանակի փոփոխութիւնները ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ազդած են ազգագրական այս ինքնատիպ խումբի՝ լիրանանահայ հայրենադարձներու բարքերու եւ սովորոյթներու, բարբառի ու բանահիւսութեան աւանդապահութեան մակարդակի վրայ: Անոնց երբեմնի խրթին կիլիկեան բարբառները, աստիճանաբար քայքայուելով, դարձած են աւելի մատչելի եւ գրականախառն:

Լիրանանահայ հայրենադարձները անցեալի պատմական իրադարձութիւններու բերումով դարեր շարունակ ապրած են թուրքերու, ալաւի թաթերու, արաբներու, յոյներու, Ֆրանսացիներու, անգլիացիներու եւ այլ ազգերու դրացնութեամբ, ուստի, բնականաբար, անոնց բանաւոր խօսքը պիտի կրէր որոշ ազդեցութիւններ եւ փոխազդեցութիւններ: Քսաներորդ դարասկզբին ծայր առած անոնց աստանդական կեանքի պայմանները՝ գաղթերը, տեղահանութիւնները եւ տարագրութիւնը աւելի արագացուցած են այդ երեւոյթի ընթացքը, սակայն բուն բարբառները իրենց քերականական կառուցուածքով մնացած են կայուն, քանի որ օտարութեան մէջ մայրենի բարբառը եղած է անոնց ինքնութեան, հայապահպանման միակ միջոցը: Եթէ անցեալին որոշիչ գործօնը ժամանակն էր, իսկ օտար շրջապատի ներգործութիւնը՝ երկրորդական պայման, ապա Հայաստան տեղափոխուած բարբառներու համար նոր միջավայրի ազդեցութիւնը դարձած է որոշիչ, իսկ ժամանակը՝ երկրորդական պայման:

Հայրենիքի մէջ համատարած գրագիտութեան եւ մասնագիտական զարգացման, գրական, համազգային պետական լեզուի հեղինակաւոր եւ անդիմադրելի ներգործութեան շնորհիւ (դպրոցներ, ուսումնարաններ, համալսարաններ, մամուլ, ձայնասփիւռ, հեռատեսիլ) պատմականօրէն կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքին, ընդամենը քանի մը տասնամեակ-

ներու ընդմէջէն, անոնց խրթին բարբառները աստիճանաբար տեղի տուած են արդի գրական հայերէնին կամ տուեալ տեղավայրի բարբառին:

Մինչեւ 1980ականները լիբանանահայ հայրենադարձ ընտանիքներու մէջ կը նկատուէր բանաւոր խօսքի բազմաշերտայնութիւն՝ մեծահասակները դեռեւս միմեանց հետ կը շարունակէին խօսիլ իրենց բնիկ բարբառներով, միջին տարիքի մարդիկ՝ գրականախառն հայերէնով, իսկ Հայաստանի մէջ ծնած եւ ուսում ստացած նոր սերունդին գրեթէ անհասկանալի էին մեծերու, բնիկ կիլիկեցիներու բարբառները: Այժմ Հայաստանի մէջ նոր սերունդը արդէն կը տիրապետէ արդի գրական արեւելահայերէնին եւ օտար լեզուներուն: Բանահիւսական անցեալի աւանդներէն եւս գրեթէ ոչինչ չի պահպաներ, բայց փոխարէնը կը հարստանայ ազգային եւ համաշխարհային մշակոյթի արժէքներով:

Ամփոփելով, նշենք, որ Հայաստանի մէջ ստացած բարձրագոյն մասնագիտական զարգացման, գիտատեխնիկական յարաճուն տեղեկատուութեան, հասարակական, արտադրական յարաբերութիւններու բովին մէջ, աստիճանաբար ձեւաւորուած եւ կազմաւորուած են հայրենաբնակ լիբանանահայերու ընկերային նոր որակը, հոգեգիտակցական աշխարհը եւ մտածելակերպը: Անոնց մշակութային զարգացումը եւ հասարակականօրէն յարմարելու կարողութիւնը՝ ընթանալով մերձեցման ուղղութեամբ, դարձած են հայ ժողովուրդի ազգային ինքնահաստատման եւ ամբողջականութեան բաղկացուցիչ մասը:

Summary

The synchronic and diachronic cultural development of the Lebanese-Armenian repatriates in Armenia

Since 1955 in Armenia, of my own initiative I started to write down and record 5,020 pieces of folklore on both audio and video. These included tales, legends, stories, proverbs, edifications, benedictions, maledictions, riddles, patters, idioms, prayers, as well as memoirs, diverse lyric songs and epic poems. These were narrated in their original dialects by Armenians of Cilician origin, members of the Lebanese-Armenian (community) and repatriates (motherland).

We have synchronically and diachronically examined the sociological, folkloric and dialectic materials (published in different collections) recorded from the Lebanese-Armenian repatriates. We have also studied the progress of their socio-professional development, the various genres of traditional folklore they have communicated, their durability, the formation of new variants and the diverse transformations occurring within the genres.

- It has become clear that the socio-cultural and professional development of the Lebanese-Armenian repatriates in Armenia is inversely proportionate to the level of their dialects and folkloric traditionalism.

- Mutually approaching the general trends of Armenia's population development, their cultural development and socio-public adaptation have become constituent parts of the national identity and consolidation of the Armenian nation.

Résumé

Le développement culturel synchronique et diachronique des rapatriés du Liban en Arménie

Depuis 1955, nous avons commencé de notre propre initiative à inscrire et à enregistrer sur cassettes audio et vidéo le matériel communiqué en différents dialectes et de divers genres, incluant contes, traditions, entretiens, proverbes, dictons, préceptes, bénédictions, malédictions, devinettes, chants lyriques variés, chants historiques et épiques constituant en tout près de 5020 pièces. Ils nous furent transmis par des Arméniens originaires de la Cilicie, réfugiés au Liban (communauté de la diaspora) et rapatriés en Arménie (mère patrie).

Nous avons soumis à une analyse synchronique et diachronique ce matériel de nature sociologique, folklorique et dialectologique communiqués par les rapatriés du Liban et publiés dans divers recueils, afin de montrer leur progrès socio-professionnel, les différents genres de folklore traditionnel, la persistance de ces genres, l'apparition de nouvelles variantes et les diverses transformations survenues à l'intérieur des genres.

- On constate que l'évolution sociale, culturelle et professionnelle des rapatriés du Liban est inversement proportionnelle au niveau de conservation de leurs dialectes et de leur tradition folklorique.

- Par leur évolution culturelle et identitaire, ainsi que par leur adaptation sociale, ils se sont graduellement rapprochés du niveau général de la population d'Arménie, participant ainsi à la consolidation nationales du peuple arménien.

ፆላቴረበላሽ

ԵՐԳԵՐՈՒ ՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ¹1(579). ԴԷՐ ԶՈՐՈՒՆ ԻՉԻՆԴԵ*
III.2.46(381).

ԴԷՐ ԶՕՐՈՒՆ Ի - չիճ - դէ ան - ան - լեր բի - թէր,
օլ - միւշ - լէ - ռիճ քօ - քու - սու դիւն - յա - յա յէ - թէր,
քու սիր - գիւն - լիւք բի - զէ օ - լիւմ - դէճ բէ - թէր,
դի - ան - ան ուղ - քու - ան օ - լէճ էր - մէ - ան,
ա - մա - ան, յա - ման, հա - լը - մը՞ յա - ման,
ԴԷՐ Զօր չօլ - լիւն - դէ - դէ քալ - դը - դըմ գա - ման:

22(600). ԿԱՐՈՏՑԵՐ ԵՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ
III.5.18(574).

Ա՛յ քա - ռա - վան, ջա՛ն քա - ռա - վան, քը - շի՛ր
քո ճամ - փան, կա - թոտ - ցեր եմ հալ - ռե -
ան - քիս, քու - անս չի տա - ան, կա - թոտ -
ցեր եմ հալ - ռե - ան - քիս, քու - անս չի տա - ան:

¹ Սվազլեան Վերթինէ, Հայոց Յնդաստանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ, Երեւան, ՀՀ ԳԱ "Գիտութիւն" Հրատ., 2000, էջ 458, 459, 461, 464, 469:

2(580).
ՍԱԲԱԽԴԱՆ ՔԱԼԺԹԸՄ
III.2.59(394).

Սա-բախ-դան քալ - քը-թըմ՝ գհու-նէ փառ-լը - յօր,
 օս - ման-լը աւ - քէ - ըի սի - լառի յաղ - լը յօր,
 էր - մէ - գի - լէ բաք-դըմ՝ լա - ման աղ - լը - յօր,
 դի-գի գին ուղ - ըու - ան օ - լէն էր - մէ - գի:

7(585).
ԱԴԱՆԱՅԻ ՈՂԲԸ
III.2.7(342).

Կո - տո-րածն ան - գութ, հա-լէ - ըլ թող
 լան, ա - ան - պատ դար - ձալ
 շը - քէղ Ա - դա - ան, կը - բակն ու սու -
 ըլ և ան - խիղճ թա -
 լան, Ռու-քի - անանց տու -
 ան, ախ, ը - ըիս վէ - բան:

12(590).
ՄԵՐ ՄՈՒՍԱԼԵՌԻՑԻՔ ԼՐԻՎ ՀԵՐՈՍ ԵՆ
III.4.10(540).

Մեր մու - սա - լեռ - ցիք լը - րիվ հե - րոս - են,
վա - խըն ինչ բան է՝ եր - բեք չը - գի - տեն,
ի - րար ան - յե - լով կը - քա - ջա - լեր վեճ,
քա - ցի որ ու - ցեն քե - գի, Մու - սա՛ լեռ:
Հա՛յ մու - սա - լեռ - ցիք, ջան, մու - սա - լեռ - ցիք,
հայ - ոց պա - տի - վը բար - ձըր պա - հե - ցի՞ք:

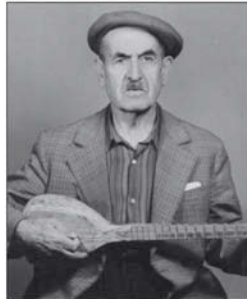
21(599).
ՄԵՐ ԸԱ՛Տ ՍԻՐԵԼԻ, ԳԵՂԵՑԻԿ ԱՆԹԻԼԻԱՍ
III.3.62(530).

Ծառ վայ - րե - րեն մեճք հոս քեր - ված
մեծ ըն - տա - ցիք մըն եճք կազ - մած,
մեր տունն է Ան - թիլ - իսս, գե - դե - ցիկ Ան - թիլ -
իսս, ալ չի - կա Խար - բերդ կամ թե կե - սար -
իս, Մա - րա՛ռ ու Ա - դա - ան, Տար - տն կամ թե Թա -
լաս, այլ՝ մեր շատ սի - րե - լի գե - դե - ցիկ Ան - թիլ - իսս:

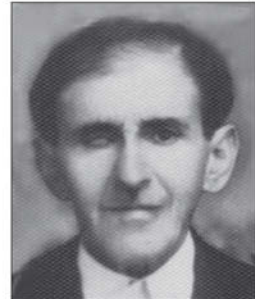
ԼԻՐԱՆԱԳԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁ ԲԱՆԱՍԱՑՆԵՐ

Մովսէս Փանոսեան
(ծն. 1885, Մուսա Լեռ)

Պօղոս Սուպուկեան
(ծն. 1887, Մուսա Լեռ)

Մովսէս Պալապանեան
(ծն. 1891, Մուսա Լեռ)

Խաչեր Ապլապուտեան
(ծն. 1893, Եդեսիա)

Խորեն Ապլապուտեան
(ծն. 1893, Եդեսիա)

Յովհաննէս Իփրէճեան
(ծն. 1896, Մուսա Լեռ)

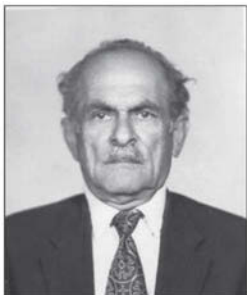
Ընծա Ծնսպերճեան
(ծն. 1898, Ամասիա)

Վերգինէ Մալիկեան
(ծն. 1898, Մարաշ)

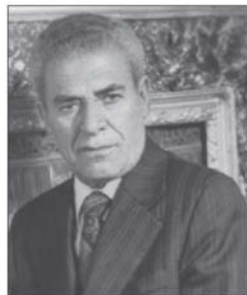
Տօնիկ Տօնիկեան
(ծն. 1898, Մուսա Լեռ)

Գեորգ Գարամանուկեան
(ծն. 1900, Այնթապ)

Գիւրջի Քէշիշեան
(ծն. 1900, Զէյթուն)

Սողոմոն Եթենիկեան
(ծն. 1900, Մերսին)

Պետրոս Սաֆարեան
(ծն. 1901, Մուսա Լէո)

Ասատուր Սուպուկեան
(ծն. 1901, Մուսա Լէո)

Զապէլ Վարդեան
(ծն. 1902, Մարաշ)

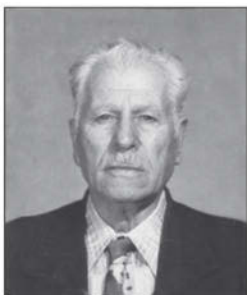
Նուրիցա Քիւրքեան
(ծն. 1903, Այնթապ)

Նուարդ Ապապուտեան
(ծն. 1903, Եդեսիա)

Յովսէփ Բշտիկեան
(ծն. 1903, Զէյթուն)

Կարապետ Թոզլեան
(ծն. 1903, Զէյթուն)

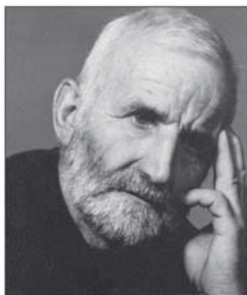
Եւա Չոլեան
(ծն. 1903, Զէյթուն)

Գրիգոր Գեօգալեան
(ծն. 1903, Մուսա Լէո)

Արշակունիի Պետրոսեան
(ծն. 1903, Եղգլատ)

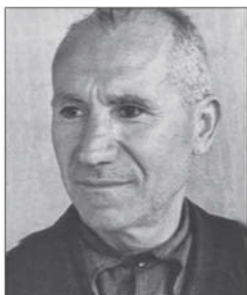
Յուկհաննէս Աքելեան
(ծն. 1903, Քեսապ)

Կիլիմիա Մուսղեան
(ծն. 1903, Քեսապ)

Միքայէլ Քէշիշեան
(ծն. 1904, Ատանա)

Յարութին Ակպոյանեան
(ծն. 1904, Ֆրնտընաք)

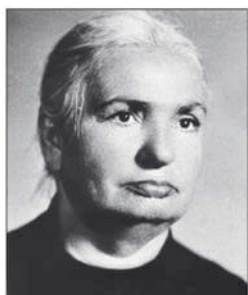
Մարի Վարդանեան
(ծն. 1905, Մալաթիա)

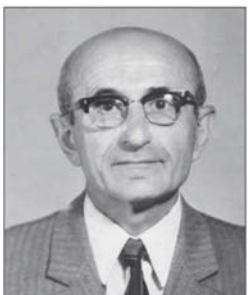
Եբրուի Ջրտղխեան
(ծն. 1906, Հաճըն)

Լեոն Էլրենկեան
(ծն. 1908, Մարաշ)

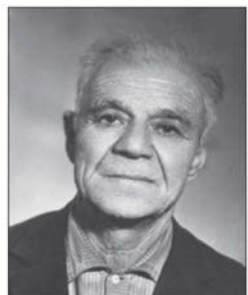
Գայիանէ Աստուրեան
(ծն. 1909, Զէլթուն)

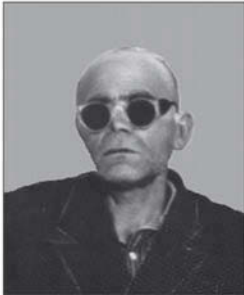
Արամ Մօմսեան
(ծն. 1909, Մարաշ)

Մարիամ Պաղտիշեան
(ծն. 1901, Մուսա Լէո)

Գէորգ Զիֆթեան
(ծն. 1909, Մուսա Լէո)

Յովհաննէս Տոտակեան
(ծն. 1910, Մուսա Լէո)

Ասատուր Մախուկեան
(ծն. 1911, Մուսա Լէո)

Թագուհի Հալապեան
(ծն. 1912, Մարաշ)

Յակոբ ՏէրՊօղոսեան
(ծն. 1920, Տէօրթ Եոյ)

Նազենի Սաթամեան
(ծն. 1926, Պէյրութ)

Արտաշէս
Պալապանեան
(ծն. 1926, Պէյրութ)

Գէորգ Հեքիմեան
(ծն. 1937, Հալէպ)

Բանասիրական գիտութիւններու դոկտոր, ժողովրդագէտ Վերժինէ Սվազլեանը
լիբանանահայ հայրենադարձ բանասաց Մարիամ Պաղտիշեանի հետ

